

לזיהוי "ביניתא דבי כרבא"

בבבלי מסכת מכות (טז, ב): "אמר רב יהודה, האי מאן דאכל ביניתא דבי כרבא מלקינן ליה משום שרץ השורץ על הארץ. ההוא דאכל ביניתא דבי כרבא ונגדיה רב יהודה".
הראשונים התחבטו בזיהוי המין "ביניתא דבי כרבא" ובביאור חידושו של רב יהודה לאסור את אכילתו, והעלו פירושים שונים. והרי עיקרם:
רש"י פירש: "תולעת הנמצאת בכרוב שקורין צייל"א". אך התוספות הקשו על פירוש זה "דמאי קמ"ל, פשיטא דשרץ גמור הוא"². ובחידושי הריטב"א (מהדורת מוסה"ק עמ' קפו) הוסיף להקשות על פירוש רש"י: "מאי 'דבי' כרבא, דכרבא הוה ליה למימר"³!

- 1 ד"ר משה קטן ב'אוצר לעזי רש"י' מתרגם צייל"א - זחל, שהוראתו כללית ולא ספציפית.
- 2 את קושיית התוספות על פירוש רש"י, במה מיוחדת ונבדלת "תולעת הנמצאת בכרוב" מכל יתר התולעים האחרים המצויים בתוך שאר פירות וירקות, שהוצרך רב יהודה להשמיענו שאסורה - יתכן ליישב כך: שהרי מעיקר הדין, לפי דעת רש"י הסובר שאין הלכה כשמואל [חולין נח, א; סז, ב], תולעת שנוצרה בתוך הפרי ועדיין לא פרשה יוצאה לחוץ מותר לאכול את הפרי עם התולעת שבתוכו, אפילו אם התליע במחובר לקרקע (תשובת רש"י, מהדורת אלפנביין, סימן קמג), וחידושו של רב יהודה הוא, כי תולעת הנמצאת בתוך הכרוב אסורה משום "שרץ השורץ על הארץ" ואינה מותרת כיתר התולעים שנוצרים בתוך הפירות קודם פרישתם לחוץ, שהרי עלי הכרוב נפתחים בכל יום ונחשב כאילו פרשה יוצאה לחוץ, או שבזמן פתיחת העלים באה מבחוץ, אפילו שכעת היא נמצאת לפנינו כשהיא ספונה ומסוגרת בין גלדי הכרוב (הערת גיסי הרב שלום עמאר הי"ו). ויתכן ליישב עוד בדרך דומה, כי חידושו של רב יהודה הוא, שתולעת הנמצאת בתוך הכרוב אינה נחשבת כתולעת הנוצרת בתוך הפרי אלא כ"תולעת שבעיקרי זיתים ושבעיקרי גפנים" [חולין סז, ב] בעודם מחוברים לקרקע, אשר לכולי עלמא אסורה משום "שרץ השורץ על הארץ".
- 3 חשוב לציין, כי המונח "בי כרבא" מוזכר שוב במימרא נוספת של רב יהודה במסכת חולין [סב, ב] העוסקת באיסור אכילת שרצים, וגם שם פירש רש"י, בניגוד לפירושו בכל יתר האזכורים של המונח בתלמוד, שהכוונה לכרוב. והרי לשון הגמרא שם: "אמר רב יהודה, הני כרזי [רש"י: חגיבין] דבי חילפי [רש"י: אורטאו"ש = סרפד] שרו, ודבי כרבי [רש"י: כרוב] אסירי. אמר רבינא ומלקינן עלייהו משום שרץ העוף" [רש"י: דלאו ספק נינהו אלא ודאי טמאין]. ומעינין מאוד שהתוספות שם הקשו על פירוש רש"י בדיוק כפי שהקשו על פירושו בסוגייתנו, והציעו פירוש מחודש בדומה לפירושם כאן, והרי לשונם: "כרזי דבי חלפי. פי' בקונטרס דאיירי בחגבים - ולא משמע כן, דכולה שמעתין בעופות איירי, ועוד אי בחגבים טמאים איירי פשיטא דלקי עלייהו משום שרץ העוף, אלא בעופות קטנים מאד איירי ושורצין על הארץ, וקמשמע לן דמטעם שרץ העוף אסירי דלא מיקרו עוף, ולא משום דמחסי סימן טהרה". ולפי פירוש התוספות שמדובר בעופות קטנים השורצים על הארץ, נראה שהבינו כי "דבי כרבא" הוא שדה חרוש. ולפי משמעות המונח "בי כרבא" יש לפרש גם את המונח המקביל "בי חלפי" [=שדה בר שגדלים בה מיני קוצים], ושלא כפירוש רש"י

התוספות הביאו את פירוש רבינו תם, ולפיו: "ביניתא, כמו דג קטן הנמצא במחרישה" [=בשדה חרושה], והחידוש הוא: "דאע"ג [דהיכא] דנמצא במים היה מותר לפי שיש לו קשקשים, אפ"ה לוקה, אע"ג דאי הוי במים [הוה] טהור"⁴. פירוש דומה הובא בספר "הערוך" (ערך בנייתא) בשם ה"שאלות"⁵: "מי שאוכל דג שנמצא כשחורש הארץ לא מיחייב אלא חד מלקות"⁶.

בספר "בית הבחירה" לרבינו המאירי (ירושלים תשכ"ה, עמ' צ) הובא פירוש מחודש לפי דרכו של רש"י, שמדובר בתולעת "המתילד" בכרוב, וכן בתולעי שאר ירקות הנולדים מן הלחות והעיפוש, כשאר רמש האדמה ותולעי האשפתות שאסורים משום "רמש האדמה", בניגוד לתולעי הפירות שנולדים דרך פריה ורבייה ואסורים משום "שרץ הארץ". על פירושו זה יש לתמוה ביותר, מדוע נקט רב יהודה תולעת שבכרוב דווקא, אחרי שדין זה שווה גם בכל שאר ירקות? גם מהמשך דברי הגמרא: "ההוא דאכל ביניתא דבי כרבא ונגדיה רב יהודה", מובן כי חידושו של רב יהודה הוא על מין זה דווקא. ועוד יש לתמוה על פירושו, מה נשתנו תולעי הירקות מתולעי הפירות, לומר שאלו נולדים בדרך פריה ורבייה ואלו נוצרים מן העיפוש?⁷

בכמה מקומות שהוא שם מין מסוים (סרפד או ערבה). וראה בגמרא סנהדרין מד, א (כפי הנוסח המובא ביד רמה): "אסא דקאי בי חילפי אסא שמייה". ובגמרא שבת, עז ע"ב: "מאי טעמא קרנא דקמצא [חגב] רכיכא משום דדיירי בחילפי [=בי חילפי ?] ואי קשיא נדיא ומתעוורא". ולא מצאתי מי שהעיר על כך ועל ההקבלה בין מאמר רב יהודה במסכת מכות למאמרו במסכת חולין.

4 הריטב"א הביא את פירוש ר"ת בנוסח זה: "ביניתא דבי כרבא, הוא דג שיש לו סימני טהרה ועיקר תולדתו מן המים, אבל הוא חי וגדל במקום החרש בלחות תלם המחרשה, וקמ"ל דלאו משרץ המים הוא נדון כדי שנתירונו בסימני טהרה אלא מכלל רמש האדמה ומלקין עליו כמו על רמש האדמה". גם הרמב"ן הביא את פירוש ר"ת, אך הבין שמדובר בדג טמא: "לפיכך פירש רבינו תם ז"ל, דג שגדל בתלם המחרשה שיוצא מן המים ועומד בתוך ארץ לחה, וכיון שפעמים שהוא רומש על הארץ הוא לוקה משום רמש האדמה, ולקי נמי משום דג טמא אי אתרו ביה משום דג טמא".

5 בנוסח השאלות שלפנינו ליתא.

6 מלשון "הערוך" נראה שהבין כי חידושו של רב יהודה הוא, שהאוכל מין דג זה "לא מיחייב אלא חד מלקות", ולא חמש מלקות כאוכל סתם שרץ; בניגוד למשמעות דברי רב יהודה כפי הנוסח שלפנינו: "מלקינן ליה משום שרץ השורץ על הארץ", וכן מהמשך דברי הגמרא: "ההוא דאכל ביניתא דבי כרבא ונגדיה רב יהודה", שמובן מתוכם כי החידוש הוא, שבעל חיים זה בכלל אסור וחייבים מלקות על אכילתו. ויתכן ליישב דברי "הערוך" שהבין כי מדובר בדג טמא, וחידושו של רב יהודה הוא, שאפילו שסיגל לעצמו אפשרות לחיות זמן מה מחוץ למים, בכל זאת עדיין לא שינה הגדרתו מדג לשרץ ואינו חייב אלא מלקות אחת על איסור אכילת דג טמא, או על איסור אכילת שרץ המים (וכדעת הרמב"ם בספר המצות, מצוה קעט). ולפי זה צריך לומר שאינו גורס בגמרא "משום שרץ השורץ על הארץ".

7 ולפי דעת הרמב"ם איסור אכילת התולעים הנולדים מן העיפוש נלמד מן הכתוב [ויקרא, יא מד]: "ולא תטמאו את נפשתיכם בכל השרץ הרמש על הארץ", בשונה מן התולעים הנולדים מזכר

בחדושי הריטב"א (שם) הביא את פירושו העצמאי של ר' מאיר הלוי אבואלעפיה, הדומה לפירוש המאירי: "דבניתא דבי כרבא הוא שרץ הנוצר מן העפר עצמו", והחידוש שבדבר "דהא לא נפקא מלשון שרץ השורץ על הארץ או הרומש על האדמה, דלישנא דעל משמע שרוחש ורומש עליה אבל אינו נוצר ממנה, אבל רמש האדמה בלא על, משמע שנוצר ממנה ולכן למדנו ר' יהודה שהוא לוקה משום רמש האדמה, ממה שאמר הכתוב [ויקרא כ, כה] ולא תשקצו את נפשותיכם בבהמה ובעוף ובכל אשר תרמוש האדמה". וסיים "כד מעיינת בהאי פירושא ובזו דרמינת תדע חשיבותא דהאי פי' דידן". אך הריטב"א הקשה על פירושו: "חדא, דאמאי נקט בניתא דבי כרבא, דהא איכא טובא שנוצרי מן העפר; ועוד, דאשר תרמוש האדמה במסכת מעילה (טז, ב) דריש לה בשרצים; ועוד, דלשון בניתא לא איתמר אלא על דג, וכדאמור לעיל בתוספות". מכח קושיות אלו מסיק הריטב"א "כי אין לנו בזה אלא מה שפירש רבינו תם ז"ל, שעליו הסכימו בתוספות ורבינו הרמב"ן ז"ל ורבותי הרא"ה ז"ל והרשב"א ז"ל".

ר' חנניה קזיס בספרו "קנאת סופרים" על ספר המצות, שורש תשיעי (ליורנו ת"ק, כח ע"ב), הקשה הן על פירוש רש"י והן על פירוש תוספות מלשון רב יהודה ("מלקינן ליה משום שרץ השורץ על הארץ"): "דמשמע ודאי דבמלקות אחת לחוד הוא דקא מיחייב, מדמיייתי לקמיה בסמוך הא דאביי אמר לוקה ארבע, ולפי פירוש רש"י ז"ל דהוא תולעת הנמצא בכרוב קשיא דאמאי לא אמרו בו דלוקה ה' כמו נמלה דבתר הכי... והלא תרוייהו שרץ הארץ נינהו, ומה חילוק יש ביניהם... וגם לפירוש ר"ת שהביאו התוס'... לא הבנתי מאי שנא זה משאר שרץ הארץ"⁸.

בניסיון לזהות את מין הדג "בניתא דבי כרבא", לפי פירוש "הערוך" והתוספות, העלו החוקרים מספר הצעות: ל' לווינזון הציע, על סמך דמיון השמות, לזהותו עם הדג הנקרא Bonitfish, שהוא כנראה דג טהור ממשפחת הקוליסיים. ח"י קאהוט דחה הצעת זיהוי זו, משום שלדבריו מקור השם "בניטו" הוא בשפות אירופיות שחז"ל לא הכירו, ובמקום זה הציע לזהות את ה"בניתא" עם דג ממשפחת הקרפיוניים. על שתי הצעות זיהוי אלו

ונקבה שאסורים מן הכתוב [שם, יא מא]: "השרץ השורץ על הארץ", ולא הזכיר בעניין זה חילוק בין תולעי הפירות לתולעי הירקות. וזה לשונו [מאכלות אסורות, פרק ב, הלכה יג]: "אלו המינין שנבראין באשפות ובגופי הנבלות כגון רמה ותולעת וכיוצא בהן שאינן נבראין מזכר ונקבה אלא מן הגללים שהסריחו וכיוצא בהן - הן הנקראין רומש על הארץ, והאוכל מהן כזית לוקה שנאמר ולא תטמאו את נפשותיכם בכל השרץ הרומש על הארץ, ואע"פ שאין פרין ורבין. אבל השרץ השורץ על הארץ הוא שפרה ורבה מזכר ונקבה". ומעניין שברשימת הלאוין שחייבים עליהם מלקות [הלכות סנהדרין, פרק יט, הלכה ד] מנאם בלשון זו: "פד] האוכל שרץ הארץ... פו] האוכל רמש האדמה אע"פ שאינו רבה", אף שלכאורה היה צ"ל: "האוכל רמש הארץ אע"פ שאינו פרה ורבה".

8 קושיא זו אינה קשה לפירוש המאירי והרמ"ה, שכן לפי פירושו אכן אינו לוקה אלא אחת משום "רמש האדמה", וכן לפי דעת הערוך (ראה הערה 6).

יש לפקפק, מכיוון שמדובר בסוגים החיים בימים ובנהרות בלבד, וכיצד יגיעו לשדות. לאחרונה הועלו שתי הצעות חדשות לזיהוי מין דג זה באופן ספציפי. לפי הצעה אחת מדובר בדג הצלופח, ולפי הצעה אחרת מדובר בדג השפמנון, שלעתים עשויים להימצא בשדות לחים הסמוכים למקורות מים⁹. אמנם הצעות אלו אינן יכולות להתאים עם פירוש התוספות ויתר הראשונים הנ"ל של "ביניתא דבי כרבא" ישנם סימני טהרה¹⁰.

* * *

והנה, עלה בדעתי להציע פירוש חדש לזיהוי "ביניתא דבי כרבא" המתאים עם משמעותם המקורית של המונחים "ביניתא" ו"בי כרבא" הרווחת במקומות אחרים בתלמוד, וכן עם המציאות הידועה לנו כיום. פירוש זה עולה יפה עם הנוסח הקדום של מאמר רב יהודה ("מלקינן ליה משום רמש האדמה"¹¹), ומסביר היטב את החידוש שבדבריו, ומדוע לוקה מלקות אחת בלבד.

משמעותו הרווחת של המונח "ביניתא" בלשון התלמוד הוא שְעֵרָה¹², ונציין

9 על הצעות זיהוי אלה בכלל והאחרונה בפרט, ראה בהרחבה במאמרו של ד"ר משה רענן בפורטל הדף היומי. הצעת זיהוי ה"ביניתא דבי כרבא" עם השפמנון הועלתה כבר על ידי עמנואל לעף בספר היובל לנולדיקי עמ' 551, והובאה אצל ש' קרויס (עורך), תוספות הערוך השלם, ערך בנייתא, עמ' צו: "בנייתא ד]בי כרבא, ענינו שהדג נמצא כשחורש הארץ או ברקק המים. לדג כזה יקרא [בגרמנית] Schlammbeiber, [ובאיטלקית] Cobitis fossilis; יש לו שערות זקן, ואולי הוא הוא מוצא שמו: ביניתא = שער". ובהקשר להצעת זיהוי זו ציין לפירוש הבא המובא בקטע מן הגניזה שפורסם בגנזי שכטר, ספר שני - קטעים מכתבי הגאונים, עמ' 402: "ביניתא דבי כרבא, לכשיוסיף הנהר יכנסו מים בשדות ויכנסו עמן דגין, ולכשייבשו המים נשתיירו הדגין באחו הטיט ומגדלין בו בלא מים - אמרו חכמי אסורין אותן דגין משום שרץ המשרץ בארץ, ונקראת אותן דגין ביניתא דבי כרבא".

10 ולפי הסברה שמדובר במין דג טמא, יש להסביר כי החידוש הוא שאינו מתחייב משום איסור דג טמא מלקות אחת, אלא חמש מלקות "משום שרץ השורץ על הארץ", וכדברי אב"י בהמשך. וראה בהערה 4.

11 ראה להלן.

12 במקומות אחרים מובן מתוך ההקשר שהמכוון למין דג כלשהו, אך נראה כי הכינוי "ביניתא" הושאל לאותו הדג בגלל צורת גופו הצר והמאורך, וכדלהלן. מן המקומות בהם משמש השם "ביניתא" במשמעות שְעֵרָה יש לציין את המקורות דלהלן: "כמשחל בניתא מחלבא" המובא להלן; "וחשי מביניתא דראשי ועד סופרא דכרעי" [רש"י: הרגשתי בצניתו משערת ראשי עד צפרני רגלי] (שבת קמ, א); "אשתמיט ביניתא [רש"י: שיער] ממזייא ורמא קלא" (יומא סט, ב); "דקיימא בעיקבא דביניתא" [רש"י: בעיקר השיער סמוך לבשר] [נזיר לט, א]; "כי הוה משתמטא ביניתא [רש"י: שער] מיניה הוה אתי דמא" (בבא מציעא, פד, ב). ובגמרא ברכות סא, א: "דרש ר' שמעון בן מנסיא, מאי דכתיב [בראשית ב, כב] ויבן ה' את הצלע, מלמד שקלעה הקב"ה לחוה והביאה לאדם הראשון, שכן בכרכי הים קורין לקלעיתא [=אשה הקולעת שער] - בנייתא". ח"י קאהוט ב"ערוך השלם" (ערך "ביניתא") הציע להבדיל בין "ביניתא" שהוא מין דג, לבין "ביניתא" שהוא תולעת, ובין "בינתא" שהיא שְעֵרָה. אמנם בנוסחאות הגמרא שלפנינו משמשים שלושת צורות

לדוגמה את המאמר הידוע (ברכות ח, א): "[מיתת] נשיקה דמיא כמשחל בניתא מחלבא" [רש"י: כמושך נימת שער מתוך החלב]. משמעותו הרווחת של המונח "בי כרבא" בלשון התלמוד הוא שדה חרושה, ונציין לדוגמה את המאמר הידוע (יומא מג, ב): "כמאי דמסיק תעלא מבי כרבא" [רש"י: כמה שמעלה השועל ברגליו כשדורס על שדה ניר]. ובכן, שומה עלינו לחפש אחר תולעת צרה ומוארכת כדמות שְעֵרָה, המופיעה במיוחד בשדה חרוש.

ונראה שנוכל לזהות בעל חיים צר וארוך הנמצא בשדה חרוש עם המין "תולעת האדמה" (Earthworm) הנקראת בלשון חכמים "שלשול". תולעת זו מתקיימת מתחת לפני הקרקע, בשכבת האדמה העליונה, הפורייה והלחה (עד לעומק של כ-60 ס"מ). היא זוחלת במחילות אופקיות, וניזונת מחומרים אורגניים המצויים בקרקע על ידי העברת האדמה דרך מערכת העיכול. תולעי האדמה, מעצמן, אינן נחשפות מעל פני הקרקע בשום הזדמנות. הן מתגלות מעל פני השטח רק בזמן החרישה, על ידי הפיכת שכבת האדמה העליונה. למי שהזדמן פעם לשדה חקלאית בזמן החריש מוכרת היטב התופעה של עשרות, ולעתים מאות, אנפות המתלוות באורח קבע אל כלי החרישה, העתיק או המכני, ומלקטות את תולעי האדמה הנחשפים במהלך פעולת החריש. זהו בעל החיים היחיד שעונה במדויק לכינוי "ביניתא דבי כרבא". צורתה הצרה והמאורכת של תולעת האדמה אכן דומה לשְעֵרָה¹³, ובמציאות היא מופיעה ונגלית לעין רק בזמן חרישת השדה.

הכתיב הנ"ל יחד ככינוי לכל אחד מן השלושה הנ"ל (שְעֵרָה, דג, תולעת); ולפיכך הצענו לראות בשם "ביניתא" למין דג ותולעת מסוימים כינוי המושאל מן המשמעות המקורית של המונח שהוא שְעֵרָה, עקב הדמיון בצורתם.

13 ראו לציין בהקשר לכך את תיאור השלשול בדברי הרמב"ם בחיבורו "ביאור שמות הרפואות" (תרגום): חראטין ["קרבי האדמה"], אלה הם תולעים שמוצאין בתוך האדמה הרטובה עם החפירה. שמם בספרדית "אל טרטאניה" וכך קוראים אותם גם "חוטי האדמה", גם "שומן האדמה" (כתבים רפואיים, כרך ד, ירושלים תשכ"ה, עמ' 110). הכינוי "חוטי האדמה" בערבית לשלשול דומה אפוא לכינויו הארמי "ביניתא דבי כרבא" [=שְעֵרָה החריש].

קעת נשוב לדברי רב יהודה, כפי הנוסח המובא בדברי רבותינו ר' מאיר הלוי אבואלעפיא, ר' ישעיה דטראני, המאירי, הרמב"ן והריטב"א ומופיע גם בנוסח הדפוס ראשון (ויניציאה רפ"ב): "אמר רב יהודה האי מאן דאכל ביניתא דבי כרבא מלקינן ליה משום רמש האדמה", ולא כפי הנוסח שלפנינו: "משום שרץ השורץ על הארץ", שהרי תולעת האדמה מתקיימת רק מתחת לפני הקרקע. ומובן היטב חידושו של רב יהודה, שכן תולעת זו אינה נכללת - כיתר מיני התולעים החיים מעל פני האדמה - באיסור הכתוב (ויקרא יא, מא): "וכל השרץ השרץ על הארץ שקץ הוא לא יאכל", אלא מכח הכתוב במקום אחר (שם כ, כה): "ולא תשקצו את נפשתיכם בבהמה ובעוף ובכל אשר תרמש האדמה"¹⁴. ומובן גם מדוע אינו לוקה אלא אחת (כסתמת לשון רב יהודה), שהרי אינו נכלל בגדר ובאיסור "שרץ הארץ" שהאוכל אותו לוקה חמש, אלא באיסור "רמש האדמה" המיוחד בלבד. ולפי פירוש זה מתיישבות מאליהן כל התמיהות המתעוררות על הפירושים האחרים¹⁵, ודברי רב יהודה נהירים ומובנים.

סימוכין לפירושו מצאנו בדברי הברייתא המובאת במסכת עבודה זרה (מג, ב), העוסקת באיסור פולחן עבודה זרה, וזו לשונה: "[לא תעשה לך פסל וכל תמונה] אשר בשמים - לרבות חמה ולבנה כוכבים ומזלות, ממעל - לרבות מלאכי השרת, ואשר בארץ - לרבות הרים וגבעות ימים ונהרות אפיקים וגאיות, מתחת - לרבות שלשול קטן"¹⁶. ומבואר שמן הלשון "אשר בארץ" לבד, עדיין איננו שומעים על איסור הפולחן

14 הנוסח שהיה לפני רבותינו הערוך, רש"י, תוספות, בה"ג והעיטור, הוא: "משום שרץ השורץ על הארץ", כפי שניתן להבין מתוך פירושיהם. בנוסף, לפי דעת רש"י הכתוב בפרשת קדושים ("ובכל אשר תרמש האדמה") אינו מדבר על שרצים כלל, אלא על בהמות וחיות גדולות הרומשות על האדמה. וכדבריו בסוגייתנו, ד"ה צרעה לוקה שש: "חמש משום שרץ הארץ ואחד משום שרץ העוף דכתיב במשנה תורה [דברים יד, יט] וכל שרץ העוף טמא הוא לכם לא יאכלו, אבל לא תשקצו את נפשתיכם בבהמה ובעוף וגו' הכתוב בפרשת קדושים תהיו - אינו מן המניין, דלאו בשרץ כתיב, ואע"ג דכתיב ביה אשר תרמש האדמה, לשון בריות גדולות הוא, ושרץ לשון קטנה ונמוכה שניכרת בהלכה בקושי ונראית כרוחשת". ברם, לפי הנוסח הקדום של מימרת רב יהודה בסוגייתנו המופיע בפירוש ר' מאיר הלוי ויתר הראשונים, עולה בבירור כי הכתוב הנ"ל בפרשת קדושים עוסק בשרצים ובא לרבות מיני היצורים הרומשים באדמה, מתחת לפני הקרקע. וכן מבואר בפירוש מסוגיית הגמרא במסכת מעילה (טז, ב) כי הכתוב הנ"ל מדבר בשרצים, ושלא כדברי רש"י הנ"ל.

15 כמענה לשאלתו הראשונה של הריטב"א ("דאמאי נקט ביניתא דבי כרבא, דהא איכא טובא שנוצרין מן העפר") ניתן ליישב, שאף כי מצויים מינים נוספים שנוצרים מהאדמה, התייחס רב יהודה דווקא למין זה שמטבע ברייתו אינו יכול להתקיים רק במעבה האדמה, ואינו נחשף לאוויר העולם רק על ידי הפיכת הקרקע באמצעות פעולת החרישה.

16 אף שקיימים מיני זחלים נוספים המתחפרים באדמה, נקטו דווקא את מין ה"שלשול" המצוי וידוע. וראה בגמרא חולין, סז ע"ב: "הולך על גחון - זה נחש, כל - לרבות השילשול [רש"י: תולעת ארוכה כנחש והן הננמצאין באשפה] ואת הדומה לשילשול". ולפי דרשה זו שמקורה בתורת כהנים נראה כי השלשול נכלל באיסור "שרץ הארץ" וכמשמעות הכתוב הנ"ל [ויקרא, יא מב]: "כל הולך על גחון...

ליצורים שמתחת לפני האדמה, ולכך בא יתור הלשון "מתחת" - לרבות אפילו "שלשול קטן". וכמו כן בנוגע לאיסור אכילת שרצים, שמן הלשון "השרץ אשר על הארץ" עדיין איננו יודעים על איסור אכילת שרצים החיים מתחת לפני הארץ¹⁷, כדוגמת ה"שלשול קטן" שהוא עצמו ה"ביניתא דבי כרבא", אשר אותו אנו למדים מן הכתוב "ובכל אשר תרמש האדמה", שיש במשמעותו לרבות גם בעלי חיים הרומשים בתוך האדמה.

זיהוי זה יכול להתאים עם פירושו של ר' מאיר הלוי (המובא בריטב"א), שכתב "דביניתא הוא שרץ הנוצר מן העפר עצמו", אך בניגוד לדבריו שהחידוש הוא "דהא לא נפקא מלשון שרץ השורץ על הארץ או הרומש על האדמה, דלישנא דעל משמע שרוחש ורומש עליה אבל אינו נוצר ממנה, אבל רמש האדמה בלא על, משמע שנוצר ממנה, ולכן למדנו ר' יהודה שהוא לוקה משום רמש האדמה", הנה, לאור דברי הברייתא הנ"ל במסכת עבודה זרה, יש להבין כי חידושו של רב יהודה הוא, שמלשון הכתוב "השרץ השורץ על הארץ" עדיין אין ללמוד על איסור אכילת יצורים החיים מתחת לפני הארץ, שהנציג הבולט שלהם הינו בוודאי השלשול [=ביניתא דבי כרבא], שאותו אנו למדים מלשון הכתוב "ובכל אשר תרמש האדמה", וכנזכר.

עוד סימוכין לזיהוי ה"ביניתא דבי כרבא" עם תולעת האדמה יש למצוא בכינוי הארמי לעלוקת המים (גיטין סט, ב): "ביני דמיא" [רש"י: עלוקות של מים, בלעז שנסוא"ש], שהינו צורת רבים של "ביניתא דמיא" [=שְׁעֶרַת הַמַּיִם]¹⁸. מבנה הגוף של עלוקת המים אכן דומה מאוד למבנה הגוף של תולעת האדמה (ה"שלשול"), ומהווה

עד כל מרבה רגלים לכל השרץ השרץ על הארץ". ולפי הגרסה לפנינו "מלקינן ליה משום שרץ השורץ על הארץ" ניתן להסביר כי דברי רב יהודה מסכימים עם הברייתא בחולין, והחידוש הוא, שאף כי השלשול רומש באדמה נכלל באיסור הכללי של "שרץ הארץ". אך לפי הגרסה "משום רמש האדמה" צריך לומר שרב יהודה חולק על דרשת הברייתא הנ"ל, או שבא להשמיענו כי מלבד האיסור הכללי של "שרץ הארץ" לוקה גם משום "רמש האדמה", ומתאים עם דברי אביו המובאים בהמשך, ולפיהם ישנם מיני שרצים שלוקים על אכילתם משום כמה לאוים. ובכל אופן, גם מן הברייתא בחולין נראה כי השלשול ודומיו מן היצורים החיים מתחת לפני האדמה צריכים ריבוי מיוחד לאוסרם.

17 וכדברי הרמ"ה המובאים לעיל: "דלישנא דעל משמע שרוחש ורומש עליה".

18 וראה ב"דקדוקי סופרים השלם" על אתר (עמ' מא) נוסח שונה לפי אותה משמעות: **נימי דמיא** [=שְׁעֵרֹת הַמַּיִם]. והשווה לשון הגמרא במסכת שבת (סז, א): "ושבעה ביני מדיקנא דכלבא סבא" [רש"י: שבעה נימי מזקן כלב זקן]. ובמסכת עבודה זרה יב, ב: "ת"ר לא יתה אדם מים לא מן הנהרות ולא מן האגמים לא בפיו ולא בידו אחת, ואם שתה דמו בראשו מפני הסכנה. מאי סכנה, סכנת עלוקה. מסייע ליה לרבי חנינא, דאמר רבי חנינא הבלוע **נימא של מים** [רש"י: היא עלוקה] מותר להחם לו חמין בשבת". וראה הערת ח"י קאהוט, הערוך השלם, ערך בינא, כרך א, עמ' 56: "בינא. גיטין פרק הנוקין (סח): שב ביני דמיא, פי' עלוקה. [אחי"ה: זאת דעת רש"י ז"ל, ונ"ל לגזור מל"פ [=מלשון פרסי] אשר רשמנו (ועיי"ע בין ב') פי' שער, ונקרא כן שדמתה לשער מצד ארכה ודקותה, ובאמת נקראת כן גם נימא של מים (ע"ז יב, ב) פי' חוט דק של מים".

סימוכין להצעת זיהוי "ביניתא דבי כרבא" [=שְׁעֶרַת הַחֲרִישׁ] עם תולעת האדמה.

השם "ביניתא" סתם מופיע בכמה מקומות בתלמוד¹⁹, כאשר מתוך ההקשר ניתן להבין שהמכוון למין דג מסוים או קבוצת מינים מוגדרת שהיו מצויים וידועים בבבל. ולפי האמור, כי השם "ביניתא" הונח במקורו לשערה, נראה, כי הכינוי "ביניתא" הושאל לאותו הדג במיוחד הודות לצורת גופו הצרה והמאורכת, כפי שהושאל כינוי זה לתולעת האדמה ("ביניתא דבי כרבא") ולעלוקת המים ("ביניתא דמיא"). כיום מקובל לזהות את ה"ביניתא" עם הדג בינית השייך למשפחת הקרפיוניים. הבינית נקראת בערבית בני (بني) וביאנגלית binni. מקור השם האנגלי הוא בערבית העירקית המקומית, שבה נקרא הדג ביני או בוני. הבינית הנפוצה בבבל נקראת בינית מסופוטמית (Mesopotamichthys sharpeyi) והיא אנדמית למערכת הנהרות החידקל והפרת²¹. צורתו של דג הבינית אכן צרה ומאורכת²², ומסבירה את הסיבה לכינויו הרווח בשם "ביניתא" [=שְׁעֶרַה].

19 ראה לדוגמא במקורות דלהלן: פסחים, עו, ב; ביצה כח, א; נדרים כ, ב; גיטין סט, א; בבא קמא יט, ב; בבא מציעא נט, ב; שם עט, ב; בבא בתרא קלג, ב.

20 זיהוי ה"ביניתא" עם הדג הנקרא בערבית "בני" מופיע לראשונה ב"תפסיר אלפאט מי שאחוז" לרב שרירא גאון (בתוך: גנזי קדם, ה, עמ' 10) שכותב: "ביניתא, סמכה תערף באל בניה" [=דג הידוע בשם אל בניה].

21 הפרטים על דג הבינית מקורם במאמרו המקיף של ד"ר משה רענן על זיהוי ה"ביניתא" בפורטל הדף היומי.

22 הפריטים הניצודים מסוג זה הם בעיקר קטנים, שצורתם הדקיקה והמאורכת עשויה להזכיר או להידמות לשער.

בפרק אין עומדין (ברכות ל, ב) אביי הוי יתיב קמיה דרבה וקא בדח טובא. אמר לא סבר מר בכל עצב יהיה מותר, א"ל תפילין מנחנא. ע"כ. ויש לתמוה, למה היה השמחה מה שהניח תפילין דוקא?

...אף על גב כי יש לאדם לנהוג הכנעה יתירה ולא יהיה לו קלות ראש, וזה מצד כי השייך נקרא עליו ושמך יתברך עליו והוא יתברך עילתו, הנה שמחתו הוא בזה אשר הוא עילתו. ולפיכך אמר תפילין מנחנא, כי אין השמחה [אלא] רק מפני שה' יתברך אדון עלי ושמך נקרא עלי, והרי עיקר מה שצריך שיהיה האדם בהכנעה שיהיה מכיר שיש לו עילה, והרי בשמחה הזאת אני מכיר עילתי... אף על גב שמצד האדם עצמו שהוא בעל גשם אין ראוי לו השמחה מן הטעם אשר התבאר, מכל מקום הרי דבק בו קדושה אלוהית מצד כי שם ה' נקרא עליו בתפילין שהם קדושים וקשורים בו, ומצד הזה ראוי אל האדם השמחה שאינה ראויה להיות בעולם הגשמי. נתיבות עולם נתיב הליצנות פרק א